

Reflexió a „Zsidó- kérdés”-ről

Két magyar
történész memoárjai:
Angyal Dávid
és Marczali Henrik

SCHWEITZER GÁBOR

A történetírók ritkán írnak visszaemlékezéseket – mutat rá Gyáni Gábor egyik tanulmánya bevezetőjében –, annál szívesebben használják viszont fel a másokét.¹ Kivételek azért akadnak. A fentebb hivatkozott Gyáni-tanulmány is két történész – Marczali Henrik és Berend T. Iván – emlékiratainak összehasonlító elemzését kínálja. Marczali Henrik (1856–1940) pályatársa, Angyal Dávid (1857–1943) – szerencsénkre – a további kivételek közé tartozott. Sőt, élete utolsó másfél esztendejében visszaemlékezései írásán kívül naplót is vezetett. Az emlékezések Czigány Lórántnak köszönhetően már évtizedekkel ezelőtt hozzáférhetővé váltak Londonban, míg naplófeljegyzéseiből csak az utóbbi években jelentek meg bőséges válogatások.² A memoár ugyan szubjektív műfaj, hiszen a visszaemlékező a saját szája íze szerint, „én-központúan” válogat az események, illetve a megőrkítésre érdemesített élmények s személyek közül, de nagy vonalakban mégiscsak körvonalazza az életút fontos állomásait.

E két pályatárs történész, Marczali Henrik és Angyal Dávid visszaemlékezései szinte tálcán kínálják az összevetés lehetőségét. Ennek ezúttal csak részlegesen kívánunk

- 1 Gyáni Gábor: A történész mint történeti forrás. 2000, MMI [2001]/március. 9.
- 2 Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2000. (a továbbiakban Marczali 2000.); Angyal Dávid: *Emlékezések*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Czigány Lóránt. London, Szepsi Csombor Kör, 1971. (a továbbiakban Angyal 1971.); továbbá Angyal Dávid 1942-es naplója. Közzéteszi: Papp István. In: *Századok*, 2000/6. 1429–1448. old., illetve Angyal Dávid naplója (1942. október 30. – 1943. szeptember 5.). Közzéteszi:

eleget tenni, amennyiben egyetlen, ám mindkettejük életében fontos szempont alapján szeretnék bemutatni a visszaemlékezéseket. E motívum pedig nem más, mint a zsidósághoz, a zsidó származáshoz, illetve az ún. zsidókérdéshez való viszonyulás ábrázolása. Előre kell azonban bocsátani, hogy a visszaemlékezések keletkezéstörténete, illetve időkeretei egymástól eltérőek. A súlyos megélhetési nehézségekkel küszködő Marczali nyilvánvalóan közzétételre szánta visszaemlékezéseit – ez a *Nyugat* 1929–1931 közötti évfolyamaiban meg is történt –, míg Angyalnál nyoma sincs hasonló megfontolásnak. Igaz, erre módja sem igen nyílt, hiszen rendkívül idős korban, ráadásul betegségekől gyötörtén fogott hozzá emlékezései megírásához, s alig néhány hónappal a befejezés után el is hunyt. A források szerint Angyal amúgy is nehezen szánta rá magát emlékiratai összeállítására. Tanítványa, Szekfü Gyula udvarias érdeklődésére, mikor fog hozzá visszaemlékezései megírásához, az akkor még csak 74 éves Angyal Dávid azt a lakonikus választ adta, hogy ennek még nem jött el az ideje, ugyanis „az ilyen emlékezés befejezése a pályának”, aminek ő még nem jutott a végére.³ A legkorábban 1942-ben foghatott hozzá a visszaemlékezések összeállításához – legalábbis erre utalnak másik tanítványa, az egyháztörténész Salacz Gábor biztató sorai, miszerint „ne kedvtelenkedjék el”, és „ne hagyja abba emlékezései írását”, hiszen „[S]okan sokat tanulhatunk abból”.⁴ Angyal Dávid mindenestre az 1943. július 11. – október 13. közötti

időszakot nevezte meg utóbb a visszaemlékezés keletkezési időszakaként. S ami az időkereteket illeti: míg Marczali – annak ellenére, hogy a húszas évek végén írta emlékezéseit – a világháborús összeomlás időszakában fejezte be életútja felvázolását, addig Angyal lényegében a visszaemlékezés írásának idejéig, azaz a negyvenes évek legelejéig vezeti olvasóit. Az idősíkok eltérésének különös jelentősége van az ún. zsidókérdésre történő reflexiók szempontjából is.

•

E két történettudós pályafutása sok közös vonást, de legalább ugyanannyi eltérést is mutat. Marczali (Morgenstern) Henrik és Angyal (Engel) Dávid egyaránt a magyarországi zsidóság emancipációja időszakában született, s a zsidóság politikai és társadalmi szegregációja idején halt meg. Míg Marczali a földrajztudomány, addig Angyal az irodalomtudomány felől érkezett a történettudományhoz. Mindketten – első generációs világi értelmiségiként – nyilvános rendes egyetemi tanári címet szereztek a budapesti tudományegyetemen, s mindketten tagjai voltak a Magyar Tudományos Akadémia-nak. Szembetűnő azonban, hogy Marczali lényegesen fiatalabb életkorban érte el e tudományos grádicsokat: az MTA 37 évesen választotta levelező tagjává – igaz, rendes taggá utóbb nem választották meg –, s 39 éves korában nevezték ki nyilvános rendes egyetemi tanárrá. Angyal viszont 45 évesen lett az MTA levelező tagja – 15 évvel ké-

3 Angyal Dávid levele Szekfü Gyulának (Bécs, 1931. november 21.). ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára. G. 628.

4 Salacz Gábor levele Angyal Dávidnak (Pécs, 1942. szeptember 29.). MTA Könyvtár Kézirattára. Ms 804/158.

sőbb rendes taggá választották –, s 52 évesen kapta meg a nyilvános rendes egyetemi tanári címet.

A zsidósággal való első találkozás természetesen a gyermekkorhoz kötődik. A rabbi felmenőktől származó Marczali Henrik számára a zsinagóga és a héber imák világa a legharmonikusabban ötvöződött a magyar nyelv és kultúra iránti elkötelezettséggel. Édesapja, Morgenstern Mihály, a kicsiny marczali hitközség rabbija már diákként felismerte, hogy a modern kor rabbijaként a hagyományos műveltséget világi ismeretekkel kell kiegészítenie, illetve ötvöznie. Ebben a magyar patrióta szellemtől áthatott tradicionális, ám egyúttal nyitott szellemi környezetben cseperedett fel Marczali Henrik. Nem tekinthető véletlennek, hogy a visszaemlékezés legelején „első határozott” gyermekkori emlékeként a Széchenyi István halála alkalmával, 1860. nyarán tartott zsidó gyászistentiszteletet örökölte meg. „Atyám gyászbeszédet mondott Széchenyi Istvánról – egyike volt az első zsidó papoknak, kik magyar nyelven prédikáltak –, és a megye urai is összegyűltek a kis zsidó templomban”.⁵ E kettős szellemi-spirituális kötődés további ékeesebb bizonyítéka az alábbi kis történet. Egy alkalommal a tűz elől a kertben menedéket kereső gyerekek félelmükben buzgó imádságba kezdtek: ki-ki a saját hite szerinti imát mondta el. A kis Marczali azonban – héber ima helyett – egy költeményt, Berzsenyi Dániel *Fohászkodás* című versét mormolta el magában. Marczali még a jiddis nyelvet is elsajátította, ám nem az ízes magyar nyelvet beszélő szülői házban, hanem Győrben élő rokonainál, rá-

adásul egy paradox helyzetnek köszönhetően. A győri gettóban – emlékezései szerint – kezdetben rendkívül idegennek érezte magát. Ez a helyzet viszont azt eredményezte, hogy – édesapja megrökönyödésére – „bámulatosan” megtanulta a „zsidó zsargont”. A német, francia és latin nyelvet, valamint a héber imák világát akkor már jól ismerő Marczali azzal nyugtatta aggódó édesapját, hogy éppen idegensége miatt, mintegy önmaga szórakoztatására „ragadt rá” a jiddis nyelv.⁶

Természetesen Angyal Dávid számára is a gyermekkor világához kapcsolódtak az első zsidósággal kapcsolatos emlékek. A dunántúli Marczalival szemben a kunszentmártoni születésű Angyal a Tiszántúl egyik kisvárosában, Szentesen cseperedett fel. „Szüleim zsidók voltak” – írta a visszaemlékezések elő oldalán, majd így folytatta. „A zsidó származás átkát sokszor kellett éreznem mind e mai napig”, s egyetértően idézve Ludwig Börnét hozzátette, miszerint a zsidóság – Judenthum – „nem vallás, hanem szerencsétlenség”.⁷ Angyal felfogásában a zsidó – szemben a visszaemlékezés korának uralkodó „faji” szemléletével – mindig is felekezetet jelentett. A szülői ház nyelve és szelleme magyar volt, amiből Angyal azt a következtetést vont le, hogy neki sohasem kellett asszimilálnia, hiszen mindig is magyarnak tekintette magát. Igaz ugyan, hogy a szülők jiddis nyelven érintkeztek a nagyszülőkkel, de – Marczalival ellentétben – Angyal csak értette, nem beszélte a zsidó zsar-

5 Marczali 2000. 5. old.

6 Marczali 2000. 35. old.

7 Angyal 1971. 31. old.

gont.⁸ Kisiskolásként ugyan – miként írta – öröme telt a „hitbuzgóságban”, ám e buzgóság az idő haladtával apadni kezdett. Ezt Angyal azzal magyarázta, hogy miután a gimnáziumban csekély volt a zsidó vallású osztálytársak száma, úgymond „nagyon” megbarátkozott keresztény diáktársaival.⁹ A Szegeden töltött első középiskolás évek alatt mindenesetre „lekötötték” Lőw Lipót, „a szabadságharc idejéből ismeretes magyar érzelmű rabbi” egyháztörténeti órái a zsidó hallgatók, így Angyal Dávid figyelmét is.¹⁰

Az asszimilációra utaló megjegyzéssel viszont minden kétséget kizáróan Farkas Gyula néhány évvel a visszaemlékezések írását megelőzően, 1938 végén megjelent nagy port kavart, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914* című monográfiájára reflektált, amelynek felfogása és reá vonatkozó észrevételei – az emlékezések lapjain ezzel külön is foglalkozott – az aggtudós neheztelését vonták maguk után. E nagy polémiát kiváltó kötet megjelenését követően Angyal Dávid a visszaemlékezésekben utóbb leírtakkal lényegében megegyező gondolatokat vetett fel Szekfű Gyulához intézett egyik levelében:

„Farkast személyesen alig ismerem, nem tudom mi bántja. Azt hiszem, származásom bántja leginkább, de erről nem tehetek.[...] Különbén én nem vagyok asszimilált. Soha nem éreztem lelkemben az átváltozás folyamatát. Magyar az anyanyelvem, magyar íróként [...] lelkesedem

gyermekkorom óta. Nekem a zsidó mindig csak felekezet volt”.¹¹

A személyes érintettség biztos tudata nélkül hitt Angyal a zsidóság asszimilációjának a lehetőségében. Sajnálattal állapította meg ugyanis, hogy a zsidók „nagy többsége” nem fogadta meg a német társadalomtudós, Theobald Ziegler (1846–1918) „bölcshumanizmustól” átitatott javaslatát, miszerint a zsidó „kisebbség olvadjon be a nagy német többségbe”. Ám azokat sem szabad „kártékony vadállatoknak” tekinteni – egészítette ki a fenti gondolatot Angyal Dávid –, akiknek „eszét és szívét” saját hagyományaik tisztelete annyira leköti, hogy nem értik meg a keresztény hit lényegét.¹²

Az emlékezések első lapjain Angyal Dávid behatóan foglalkozott Shakespeare vígjátékának, *A velencei kalmárnak* metaforikus erejű zsidó alakjával, Shylockkal, az uzsorással. Ennek egyik oka nyilvánvalóan az lehetett, hogy mintegy fél évvel a visszaemlékezések írása előtt újraolvasta a színművet. „[...] olvasom a Merchant of Venicet. Újabb szépségeket találtam benne. Minő bölcsember volt Shakespeare. Olyan zsidónak, mint Shylock, nála olyan lánya van, mint Jessica. Tehát nem a Rosenberg¹³ bölcsessége. A költő szeme élesebb, mint az úgynevezett filozófusé. Az egész dráma elragadó” – írta naplójában 1942 szeptemberében.¹⁴ A másik ok, ami miatt Shylock előkerült, a kétségtküvüli aktualitás. A zsidó szónak – írta Angyal im-

8 Angyal 1971. 34. old.

9 Angyal 1971. 40. old.

10 Angyal 1971. 45–46. old.

11 Angyal Dávid levele Szekfű Gyulának. [Budapest], é. n. [1939.] ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára. G. 628.

12 Angyal 1971. 33–34. old.

13 Rosenberg, Alfred (1893–1946): a német nemzeti szocializmus egyik ideológusa.

14 Angyal Dávid naplója (1942. szeptember 14.). MTA Könyvtára Kézirattára Ms

máron az emlékezésekben – kétféle értelme van. Egyrésztől egy „népcsalád”-nak a neve, másrésztől viszont azt az embert jelöli meg, akinek – miként Shylocknak – „a pénz az istene és a gyűlölet a kenyere”. Shylock azonban – mutatott rá – nem kizárólag a zsidó, hanem valamennyi „pénzimádó” ember megtestesítője. „A zsidó szó e kétféle értelmének összekeverése nem a legcsekélyebb oka az antiszemitizmusnak” – vélekedett. Shylock arra született – állapította meg –, hogy életét a gettóban töltsse. Ám Shakespeare Shylock mellé varázsoltá darabbeli leányát, Jessicát, e „holdsugarakból szőtt elbájoló tündért”, aki „ártatlan naivsága szenvedélyével” kiérdemelte, hogy boldog hitvese legyen egy „nemes lelkű keresztény ifjúnak”. E történetből Angyal Dávid azt a következtetést vonta le, hogy a zsidóságon „a torzító vonások ellenére is meglátszik, hogy a próféták és apostolok nemzetében nagyok az ellentétek. Végző konklúzióként pedig megállapította, hogy e szétszórtan élő, milliós „népcsalád” tagjai – szemben minden ezzel ellentétes állítással – nem lehetnek egyformák.”¹⁵ Míg Marczalinal – a kritikai megjegyzések dacára – összességében harmonikus e két entitás, a „magyarság” és a „zsidóság” együttélése, addig Angyal – visszaemlékezései tükrében – egyfajta nem kívánt sorscsapásként szembesült önnön zsidóságával, illetve zsidó származásával.

•

Noha a zsidók emancipációját kimondó 1867. évi XVII. tc. a jog világában polgári és

810/48.

¹⁵ Angyal 1971. 31–33. old.

politikai egyenlőséget teremtett az izraelita és a nem-izraelita vallású polgárok között, a zsidók állami szférában, így közép- és felsőoktatásban történő elhelyezkedése nem ment gördülékenyen. Ez az ellentmondás a magyar liberalizmus árnyoldalaira is rávilágít, amely az elvek szintjén a társadalmi befogadást hirdette, ám a gyakorlat terén ezt nem érvényesítette következetesen. Ezzel a ketősséggel mindazon zsidó intellektueleknek – miként Angyalnak és Marczalinal is – szembesülniük kellett, akik a 1870-es 1880-as években kezdték tudományos karrierjüket s oktatói pályafutásukat. Amilyen könnyedén lehettek egyetemi magántanárok, vagy akadémiai levelező tagok, ugyanolyan nehezen szerezhettek nyilvános rendes egyetemi tanárságot, vagy akadémiai rendes tagságot. Egyik 1921-ben írt recenziójában maga Marczali is hivatkozott az addigra már letűnt liberális kultúrpolitika fent említett fogyatékoságára. „[...] bár hivatalosan a szabadelvűség uralkodott, a hivatalok, hol a régi Magyarország meghúzódott, határozottan zsidóellenesek voltak. Pauler és Trefort minisztersége alatt gimnáziumba alig neveztek ki zsidó tanárt, egyetemre meg

éppen nem.”¹⁶ E keserű megállapítás szinte szóról szóra visszaköszönt Angyal emlékezéseiben. A „liberális miniszterek” általában „nagyon nehezen bírták magukat arra határozni, hogy zsidót alkalmazzanak középiskolákban”.¹⁷

A társadalmi integráció folyamata vetette fel egyúttal a név-, illetve a vallásváltoztatás kérdéseit. A magyar liberális nacionalizmus számára a nyelvi, kulturális magyarosodás előmozdítása – tekintettel a 19. századi Magyarország etnikai, nyelvi összetételére – elsődleges fontosságú volt. A névváltoztatás Marczali számára a vallásváltoztatással ellentétben konfliktusmentes volt. Sőt, ő maga előbb magyarosította családnevét, mint édesapja. Zsidó hitéhez azonban – miként azt emlékezéseiben többször is kiemelte – hűséggel ragaszkodott, jóllehet a vallásváltoztatás szakmai előmenetelére jótékony hatással lehetett volna. Noha Marczali már 1879-ben óraadó tanára volt a pesti tudományegyetemnek, nyilvános rendes tanárrá csak 1895-ben nevezték ki. Ezt a késedelmet egyetlen okra, a vallásváltoztatás elmaradására vezette vissza. Miként írta, korábban többen is meg akarták téríteni a kinevezés érdekében, ám „lealázónak” tartotta volna, hogy „bármilyen haszont” vallást változtasson. „Ha akkor, fiatal

erővel és hévvel kezdek egyetemi pályámat, milyen apostola lehettem volna a tudománynak” – kesergett évtizedekkel utóbb.¹⁸ A magyar történelem zsidó vallású kutatójaként ugyanakkor úgy érezte, hogy kifejezetten egyházi kötődésű orgánumban – nyilván tapintatból – nem publikálhat, még akkor sem, ha erre egyházi köröktől kapott is buzdítást. Mindezek fényében kissé érthetetlen, hogy visszaemlékezéseiben a magyar zsidó történelemmel kapcsolatos – igaz, nem nagy számú – publikációiról Marczali hallgatót, miként a zsidó tudományos életben és közéletben vitt szerepét – egyetlen kivételtől eltekintve – sem említette. E kivétel az izraelita felekezet törvényesen bevetté nyilvánításának, recepciójának érdekében az 1890-es évek első felében indított társadalmi mozgalomban való részvétel jelentette.¹⁹ Marczali ezen kívül munkatársa volt a korszak vezető zsidó tudományos folyóiratának, a *Magyar Zsidó Szemlé*-nek, továbbá az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyveinek*, s a millennium idején megindított *Magyar Zsidó Oklevéltár* szakértői bizottságának is.

Angyal Dávid azonban nemcsak a nevet magyarosította meg, hanem 1885-ben – állami szolgálatba lépése évében – a vallását is megváltoztatta. Visszaemlékezéseiben ki-

16 Marczali Henrik: Három nemzedék. Tanulmány Szekfű Gyula új könyvéről. In: *Az Egyenlőség Képes Folyóirata*. 1921/1. szám. 11. Komlós Aladár évtizedekkel utóbb a fentiekkel egyetértésben megállapította, miszerint az 1870-es évekkel szemben, amikor a zsidó tudósok fiatalon és könnyen nyerték el az egyetemi magántanári kinevezést s az akadémiai levelező tagságot, az 1890-es évektől már egyre elérhetetlenebb távolságra kerültek az egyetemi magántanárság megszerzésétől is.

Lásd Komlós Aladár: Zsidók a magyar tudományban a kiegyezés után. In: Scheiber Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Heller Bernát professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1941. 205–207. old.

17 Angyal 1971. 68. old.

18 Marczali 2000. 121–122. old.

19 Vö.: Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993. 59. old.

merítően foglalkozott a katolizálás körülményeivel, elhárítván magát az érdekből történő vallásváltoztatás esetleges vádját. Miként írta, hosszasan érlelődött benne a zsidó hit elhagyásának gondolata, mielőtt a végső lépésre szánta volna el magát. Az a vágy, hogy oda tartozzon, ahová belső érzelmei kötötték, végül minden kétséget legyőzött benne. Bizonyítván meggyőződésből fakadó vallásváltoztatását, hivatkozott az őt megkeresztelő pap intelmére, miszerint helyesebben döntött volna, ha a katolikus vallás helyett a kálvinista hitet választja. A kormányzat ugyanis – legalábbis az Angyal Dávidot megkeresztelő katolikus pap megítélése szerint – a kálvinista vallású miniszterelnökre, Tisza Kálmánra tekintettel a katolikussal szemben a protestáns „intelligenciát” támogatta. Angyalt azonban nem befolyásolta elhatározásában a „felekezeti verseny.”²⁰ Naplófeljegyzéseiben ugyanakkor rosszállóan írt egykori tanártársáról, Lenkei Henrikről, aki véleménye szerint kizárólag a középiskolai tanári állás megszerzésének a kedvéért tért át a katolikus hitre. Lenkeivel „[e]gyütt lettünk helyettes tanárok s együtt tanítottunk 5 éven át a Markó utcai reálban. Azt hiszem, jó tanár volt. Szép irodalmi kultúrája miatt kedvelték a felsőbb osztályokban. Egy ballépése súlyosan esik a mérlegbe. Katholizált, hogy ta-

nár legyen, s miután kinevezték, újra a zsidó hitre tért.”²¹

Arra nézve viszont, hogy mit is gondolhatott valójában a szakmai, hivatali előmenetel érdekében vallásukat elhagyókról a pályatárs Marczali, érdekes adalékkul szolgálhat a leánya, Marczali Póli visszaemlékezéseiben olvasható történet. Egy ótátrafüredi kirándulás alkalmával a baráti társaság katolikus tagjai azt a kérdést intézték az akkor kilenc éves gyermekhez (a történet az 1890-es évek közepén játszódik), hogy ők, mármint a Marczali család tagjai miért nem térnek át a katolikus hitre. Nem tudván a választ, Póli édesapjához szaladt s továbbította a kérdést. „Jó nagy pofon volt a válasz. Én sírva fakadtam. A többiek döbbenetben néztek. Apám kijelentette, hogy a pofon nem nekem szólt. Felteszem, hogy ezzel a pofonnal akarta éreztetni utálatát a karrierjük céljából kikeresztelkedett kollégái iránt is. Ez viszont nem változtatott az én megszégyenítésemen”.²²

A vallásváltoztatás tényét ugyanakkor a külvilág sem fogadta egyöntetűen. Ennek egyik fanyar bizonyítékát éppen maga Angyal örököltette meg. A magyar honfoglalás ezeréves évfordulója alkalmából az egyik jó nevű kiadó tíz reprezentatív kötetben jelen-

20 Angyal 1971. 84–85. old. Fejtő Ferenc másféle véleményt fogalmazott meg Angyal Dávid kitérésével kapcsolatban, miszerint ebben az esetben „láthatólag” nem vallási kérdéssről volt szó, hanem egy „kizárólag gyakorlati megfontolásokon alapuló, szakmai jövőjét érintő döntés”-ről. Lásd Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság.*

Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 2000. 139–140. old.

21 Angyal Dávid naplója (1943. július 7.). MTA Könyvtára Kézirattára Ms 810/48.

22 Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről.* München, Aurora Kiskönyvek, 1973. 32. old.

tette meg a *Magyar Nemzet Történetét*.²³ Munkatársul a kor legkiválóbb történettudósait, közöttük Angyal Dávidot és Marczali Henriket kérték fel. A köznyelv azonban „szombati füzetekként” nevezte a sorozatot, hiszen a patinás szerzőgárda több tagja is zsidó, vagy zsidó származású volt.²⁴ E gúnyos elnevezés nyilván arra akart célozni, miszerint a magyar nemzet történelmét „zsidó” történétírók nem igazán hivatottak megírni. A „zsidó” ebben az összefüggésben már semmiképpen sem vallási hovatartozást, hanem származást – vallási hovatartozástól független etnikai kötődést – sugall, ami kétségteljesen ellentétben állt a hivatalosan még domináns szabadelvű felfogással. Marczali Henrik életútját felvázoló egyik írásában Gunst Péter maga is hivatkozott arra, hogy a kor vezető történettudósai közül Pauler Gyula és Károlyi Árpád levélben fejezték ki rosszallásukat a fent említett kiadványsorozat szerkesztőjének, Szilágyi Sándornak, mert meglátásuk szerint túlon túl sok kötet megírását bízta „zsidó” történészekre.²⁵ Marczali mindenesetre úgy ítélte meg, hogy az Árpádok koráról szóló kötetet a maga részéről „hazafias ihletben” írta. „Hazafiságom java abban állott, hogy a magyarnak igazat mondjak. Arra van legnagyobb szüksége.”²⁶

•

A 19–20. század fordulója a szabadelvű eszmeiség hanyatlásával járt együtt.²⁷ A politikai élet peremvidékein, továbbá a szellemi élet különböző szinterein időnként élesen antiliberális, nacionalista, olykor pedig kifejezetten antiszemita nézetek is artikulálódtak, amelyek utóbb, az első világháború után vezető szerephez jutottak Magyarországon. Az antiszemitizmus métegyével Marczalinak 1910-ben kellett szembesülnie. Marczalit ugyanis minden alap nélkül azzal vádolták meg, hogy egy nála szigorló zsidó hallgatót a kérdések átadásával előnyben részesített. Az egyik antiszemita retorikától áthatott klerikális lap – az *Alkotmány* – nemcsak Marczali „eltaposására” buzdított, hanem arra is felhívta a figyelmet, miszerint zsidó tanárokat egyáltalán nem lenne szabad beengedni az egyetemekre.²⁸

Az első világháborút követően 1920-ban hatalomra kerülő ún. keresztény nemzeti kurzus az alkotóereje teljében lévő, polgári liberális nézeteket valló Marczali Henriket az 1919-es tanácsköztársaság bukása után 64 évesen, állítólagos kommunista szimpátiája miatt előbb kényszabadságra küldte, majd 1924-ben végkielégítéssel elbocsátotta az egyetemről. Élete hátralévő másfél évtizedét a katedrától és a tudományos közélettől visszavonultan, utolsó éveiben betegségtől gyötörve töltötte, igaz kisebb-nagyobb történeti munkákat, forráskiadvá-

23 Lásd Mann Miklós: A milleneumi „Magyar Nemzet Története” szerkesztési munkálatairól. *Századok*, 1968/5–6. szám. 1117–1148. old.

24 Angyal 1971. 99–100. old.

25 Gunst Péter: Marczali Henrik (ami az emlékezések- ből kimaradt). In: Marczali

2000. 329. old.

26 Marczali 2000. 174. old.

27 Ezt a korszakot s szemléletváltást behatóan vizsgálja John Lukacs *Budapest 1900. A város és kultúrája* című kötetének „A bajok csírái” című fejezete. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1991. 195–223. old.

28 Marczali 2000. 187. skk.

nyokat még közzétett. Marczali Henrikkel ellentétben azonban az egyetemi katedrára csak későn kerülő Angyal Dávid szakmai karrierje az első világháború után töretlen maradt. Angyal zsidó származása ellenére éppen az antiszemita kilengések miatt nevezetes 1919/1920-as tanévben lett a bölcsészettudományi kar dékánja. Miután 1929-ben, 72 éves korában nyugdíjba vonult, hosszú éveken keresztül, egészen 1935-ig a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója volt. Érdekesség, hogy a kiegyezés meggyőződéses híveként – az Angliában alkotó Péter László találó megállapítása szerint Angyal Dávid tekinthető „az utolsó ortodox 67-es entellektuel”-nek²⁹ – Habsburg Ottó trónörökösnek volt az egyik tanítómentere. Meghitt barátjának és pályatársának, Károlyi Árpádnak részletes levelekben számolt be a Belgiumban töltött időszakáról. Angyal Dávid még a második világháború éve alatt is reménykedett abban, hogy Ottó a közeli jövőben elfoglalhatja a magyar trónt. „Ma lett Ottó 30 éves. Két év múlva uralkodni fog – talán” – jegyezte fel 1942 őszén.³⁰

A hitleri fajelmélet és zsidóüldözés korszaka mély nyomokat hagyott a gyermeke és unokái megélhetéséért, utóbb már életéért rettegő Angyal Dávidban. Önnön zsidóságához az antiszemitizmus felerősödésének időszakában sem került közelebb. A diszkriminatív törvények időszakában keserű felis-

meréssel írta Szekfű Gyulának, hogy élete 82. évében a magyar törvényhozás kizárta őt a „magyar nemzet közösségéből”³¹ Nemcsak traumatikus hatást, hanem bizonyos értetlenséget is kiválthatott a konvertita tudósból az asszimilációt és emancipációt egyaránt elutasító antiszemita törvényhozás. Erről a traumáról tanúskodnak a leánya elhelyezkedése érdekében egykori tanítványához, Hóman Bálint kultuszminiszterhez 1941-ben írott sorai is.

„Néhány nap múlva, ha isten úgy akarja, 84 éves leszek. Nyugodtabb lélekkel búcsúznék el a világtól, ha azt tudnám, hogy leányom sorsa nincs kitéve a teljes bizonytalanságnak. Leányom a kereszténységben nevelkedett, magyaroknak és keresztényeknek nevelte két gyermekét, akiknek két nagyszülője ősi keresztény. Kidobni az ilyen anyát két gyermekével együtt a magyar kereszténység sorsközösségéből, azt hiszem nem volna keresztényhez illő cselekedet.”³²

Naplójában később fájdalmasan rögzítette a kiteljesedő népiirtás, a holokauszt hozzá eljutó, s külföldön élő családtagjait sem kímélő híreit. Már 1943 elején arról írt, hogy a „vezér”, azaz Adolf Hitler, „2–3 millió zsidót öletett meg a legborzasztóbb módszerekkel”.³³ Feljegyzéseiben vissza-visszatérő alkalommal foglalkoztatta a kérdés – mint aki nem tud és nem is akar ebbe beletörődni –,

29 Péter László: Angyal Dávid a történész. In: *Angyal* 1971. 27. old.

30 Angyal Dávid naplója (1942. november 20.). MTA Könyvtára Kézirattára Ms 810/48.

31 Angyal Dávid levele Szekfű Gyulának (Budapest, 1939. január 21.) ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára. G. 628.

32 Angyal Dávid levele Hóman Bálintnak. Budapest, 1941. november 25. In: Hóman Bálint levelesládájából. Bevezeti, közzéteszi és a jegyzeteket írta Varga F. János. In: *Kritika*, 1982/8. szám. 13.

33 Angyal Dávid naplója. (1943. január 29.) MTA Könyvtára Kézirattára Ms 810/48.

vajon a náciik ugyanolyan németek lennének, mint amilyenek egykoron a német felvilágosodás nagy alakjai voltak? Miután tudomást szerzett több mint 50 000 kijevi zsidó lemészárlásáról, keserűen jegyezte meg, lám, így „haladt a német cultura Lessing óta”.³⁴

Ezt a kíméletlen időszakot Marczali Henrik már nem érte meg. A testi-lelki betegségek évekkorábban elszólitották őt. Naplójában Angyal Dávid együttérzéssel írt a pályatárs életének utolsó, megrázó korszakáról.³⁵ Amikor a rákoskeresztúri zsidó temetőben 1943-ban felavatták Marczali Henrik síremlékét, a professzorrá lett tanítványok nevében – a szellemi ellenállás bátor kiállásaként – Szekfű Gyula és Tóth Zoltán hajtottak fejet mesterük emléke előtt.³⁶ Angyal Dávid ugyanakkor azt jegyezte be naplójába, hogy barátja, Petrovics Elek, a Szépművészeti Mú-

zeum egykori igazgatója „igen dicsérte” Szekfű Gyula Marczali Henrikről szóló megemlékezését.³⁷

•

Két magyar történettudós önvallomásán keresztül azt kíséreltem meg felvázolni, miféle, zsidó származásból fakadó dilemmákkal szembesültek a holokausztot megelőző nemzedékek írástudói. Noha sem Marczali Henrik, sem pedig Angyal Dávid nem érte meg a magyarországi zsidóság tragédiájának végkifejletét, az 1944-es deportálást, Hamletet felidézve ők is elmondhatták magukról, hogy „kizökkent az idő”, csakhogy nekik nem állt módjukban – Hamlettel ellentétben – „helyretolni azt”.

34 Angyal Dávid naplója (1942. október 12.). MTA Könyvtára Kézirattára Ms 810/48.

35 Angyal Dávid naplója (1942. július 24.). MTA Könyvtára Kézirattára Ms 810/48.

36 A két emlékbeszédet a Szemere Samu

szerkesztésében megjelenő *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1943. évi Évkönyve* közölte. Budapest, 1943. 125–137. old.

37 Angyal Dávid naplója (1943. június 24.). MTA Könyvtára Kézirattára Ms 810/48.